SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
KATOLIČKI BOGOSLOVNI FAKULTET

FILOZOFIJA I TEOLOGIJA U KONTEKSTU ZNANSTVENO-TEHNIČKE CIVILIZACIJE

ZBORNIK RADOVA

Uredili:
Josip Oslić
Alojz Ćubelić
Nenad Malović

❑ Platon i Aristotel

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
KATOLIČKI BOGOSLOVNI FAKULTET

FILOZOFIJA I TEOLOGIJA U KONTEKSTU ZNANSTVENO-TEHNIČKE CIVILIZACIJE

ZBORNIK RADOVA

KATOLIČKI BOGOSLOVNI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

FILOZOFIJA I TEOLOGIJA U KONTEKSTU ZNANSTVENO-TEHNIČKE CIVILIZACIJE
Zbornik radova

Izdavač:
Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Suizdavač:
Kršćanska sadašnjost d.o.o.

Za izdavača:
Prof. dr. sc. Tonči Matulić, dekan Katoličkoga bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Nakladnici:
Kršćanska sadašnjost d.o.o.
Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Za nakladnike:
Dr. sc. Stjepan Brebrić, direktor Kršćanske sadašnjosti d.o.o.
Prof. dr. sc. Tonči Matulić, dekan Katoličkoga bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Uredili:
Prof. dr. sc. Josip Oslić, izv. prof. dr. sc. Alojz Ćubelić, doc. dr. sc. Nenad Malović

Recenzenti:
Prof. em. Marijan Biškup, Zagreb
Prof. dr. sc. Franci Zore, Ljubljana
Dr. sc. Boris Gunjević, Cambridge

Jezična lektura:
Đurđica Katanec, prof.

Korektura:
Ivan Dodlek, Saša Horvat, Nenad Malović, Danijel Tolvajčić

Prijevod sažetaka i lektura na engleskom jeziku:
Mario Sopa, prof.

Prijelom i grafičko oblikovanje:
Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Tisak: Grafički zavod Hrvatske d.o.o., Zagreb

Naklada: 500

ISBN: 978-953-11-0979-6

Tiskano u ožujku 2016.

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 000927381.

Copyright ©: Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Kršćanska sadašnjost d.o.o.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
KATOLIČKI BOGOSLOVNI FAKULTET

FILOZOFIJA I TEOLOGIJA U KONTEKSTU ZNANSTVENO-TEHNIČKE CIVILIZACIJE

ZBORNIK RADOVA

UREDILI:
Josip Oslić
Alojz Ćubelić
Nenad Malović

Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Kršćanska sadašnjost

Zagreb, 2016.

Sadržaj

SADRŽAJ 5

PREDGOVOR 13

HUMANISTIČKE ZNANOSTI
PRED SUVREMENIM IZAZOVIMA

Srećko KORALIJA

QUO VADIS CRITICA 19

Sažetak 19
Problematika 19
1. Bez muke nema nauke 21
1.1. Kamo si nas, dakle, usmjerila, o historia? 22
1.2. Depositum religionis – depositum scientiae 25
1.3. Što se to dakle događa? 27
2. Postoji li usmjerenje? 28
2.1. Pedagogija istine 30
2.2. Znanost – put prema istini 30
Zaključno promišljanje 31

Alojz ĆUBELIĆ

FILOZOFIJA I ZNANSTVENO-TEHNIČKA CIVILIZACIJA 37

Sažetak 37
Uvod 37
1. Filozofija i tehnika 39

2. Poremećaj ideje napretka ... 41
3. Elementi ideje napretka ... 43
4. Kriza ideologije napretka ... 45
5. Pedagoški izazovi ... 49
6. Polje znanstvene racionalnosti ... 50
Neke posljedice i obveze ... 51

Franjo MIJATOVIĆ

OGLED O TEHNICI: OD PROMETEJA DO NADČOVJEKA ... 55

Sažetak ... 55
Uvod ... 56
1. Prometej – (m)učitelj ljudi? ... 57
2. Prometej – metafizički pobunjenik ... 59
3. Smrt čovjeka ... 63
4. Nadčovjek – novi Prometej ... 64
5. Nadčovjek – produkt genetičkog inženjeringa? ... 66
Zaključak ... 69

Saša HORVAT

NEUROTEHNOLOŠKI OKRET: ČOVJEK OD SLIKE BOŽJE DO SLIKE NEURONA – I NATRAG ... 73

Sažetak ... 73
Uvod ... 74
1. O neuroznanosti ... 75
1.1. Neuron i živčani sustav ... 76
1.2. Mjerne metode neuroznanosti ... 78
1.3. Neurotehnološki okret: čovjek kao slika neurona ... 80
2. Filozofska pozadina neuroznanstvene slike čovjeka ... 82
2.1. Neuroznanost i svijest ... 84
2.1.1. Odnos mozga i svijesti ... 85
3. Kršćanska slika čovjeka ... 90
4. Bazen općeljudskoga ... 91
4.1. Neuroteologija i neuroetika ... 95
4.2. „Refleksivna neuroznanost" ... 97
4.3. Interdisciplinarni dijalog pri Papinskoj akademiji znanosti ... 100
Zaključak ... 101

EPISTEMOLOŠKA PREVIRANJA

Marco Moschini

OVERCOMING THE ANTI-EPISTEMOLOGICAL CONTROVERSY. THE RECONQUEST OF THE AUTHENTIC COMPREHENSION OF REALITY 107

Abstract 107
1. Science and philosophy between realism and anti-realism: towards a revival of the concept of multidimensionality of consciousness 107
2. Re-establishment of the criticism and the ontological instance 109
3. The anti-substantialist prejudice as the foundation of anti-gnoseologism and its overcoming 111
4. Insufficient phenomenality of science and the ontological foundation of human thought 112
Conclusions 114

Bojan ŽALEC

PHILOSOPHY AS CONCEPTUAL ENRICHMENT, AND AS RATIONALITY WITHOUT RATIONALISM AND CLASSICAL FOUNDATIONALISM 117

Abstract 117
Introduction 117
1. Conceptual analysis, introduction of new concepts and distinctions, conceptual enrichment 119
1.1. Replay to criticism 121
2. Thought experiments: a long and very important tradition of thought experiments in philosophy 122
3. "Pragmatic" use of philosophy 124
4. The unacceptability of classical foundationalism and the importance of convictions in general and for philosophy in particular 125
4. 1. Introduction 125
4.1.1. The main aim of this section 125
4.1.2. The structure of the section and its broader framework 125

4.2. Foundationalism: introduction into the concept 126
4.2.1. Basic vs. non-basic beliefs 126
4.2.2. Some observations 126
4.2.3. More precise definition of a basic belief 126
4.2.4. Definition of foundationalism 127
4.2.5. Classical foundationalism 127
4.2.6. Plantinga: criticism of classical foundationalism and elucidation of the rationality of Christian belief 127
4.2.7. Distinction between warrant and merely subjective justification 128
5. Julian Baggini on rationality of philosophy 129
6. Additional criticism of the classical foundationalism account of rationality and rationality of atheism and theism 132
Conclusion 133

Danijel TOLVAJČIĆ – Hrvoje ŠIJAK

KRITIČKA ANALIZA „REFORMIRANE EPISTEMOLOGIJE" ALVINA PLANTINGE 139

Sažetak 139
Uvod 139
1. Evidencijalistički prigovor 141
1.1. Kontekst nastanka reformirane epistemologije 141
1.2. Klasični fundacionalizam i evidencijalizam 143
1.3. Evidencijalistički prigovor i naravna teologija 145
1.4. Reformirana epistemologija 146
1.5. Analiza Plantingine kritike klasičnog fundacionalizma 147
2. Reformirana epistemologija i prigovor o „Velikoj bundevi" 150
2.1. Prigovor "Velika bundeva" (Great Pumpkin Objection) 150
2.2. Nedostatak kriterija - subjektivizam i relativizam? 152
3. A/C model i opravdanje teističkog vjerovanja 154
3.1. A/C model 154
3.1.1 Odakle naziv? 155
3.2. Sensus divinitatis 155
3.2.1. Temeljnost 156
3.2.2. Je li temeljno? 157
3.3. Prošireni A/C model 159
Zaključak 160

Nenad MALOVIĆ – Ivana BOŠNJAK

PROŠIRENI UM. POMICANJE GRANICA IZMEĐU UMA I SVIJETA ... 163

Sažetak ... 163
Uvod ... 164
1. Proširena spoznaja ... 164
2. Primjeri aktivnog eksternalizma ... 168
3. Prošireni um ... 170
4. Prigovori i moguća opravdanja ideje proširenog uma ... 171
5. Od proširenog uma do proširenog sebstva ... 174
Zaključak ... 176

FILOZOFIJA I TEOLOGIJA

Josip OSLIĆ

DIE PROBLEME DER THEOLOGIE MIT DER PHILOSOPHIE ... 181

Zusammenfassung ... 181
Einführung: Philosophie als ancilla theologiae ... 181
1. Philosophische Selbstbesinnung der Theologie ... 188
1.1. Dogmatik ... 188
1.2. Fundamentaltheologie (Apologie des Glaubens) ... 190
2. Sprachphilosophie und Hermeneutik ... 195
3. Geschichtsphilosophie und Philosophiegeschichte ... 197
Abschließende Betrachtungen ... 198

Ivan KARLIĆ

OD „FILOZOFSKE TEOLOGIJE“ DO KRŠĆANSKOGA FILOZOFSKO-TEOLOŠKOG UČENJA ... 205

Sažetak ... 205
Uvod ... 205

1. Povijest odnosa između filozofije i teologije 208
2. Grčko podrijetlo filozofije i teologije 210
3. Rađanje kršćanske filozofije? 215
Excursus: Isus Krist kao *Logos* 218
4. Filozofija i teologija u ranom kršćanstvu 219
Umjesto zaključka 224

Iva MRŠIĆ FELBAR

NEINKARNACIJSKA KRISTOLOGIJA – KAP (FILOZOFIJE) KOJA JE PRELILA ČAŠU (TEOLOGIJI)? 231

Sažetak 231
Uvod 232
1. Govor o inkarnaciji putem neinkarnacije?! – problematika neinkarnacijske kristologije 233
2. Kap koja je prelila čašu – metafora u službi nijekanja stvarnog utjelovljenja Isusa Krista 237
Zaključak 241

Ivan DODLEK

DODIR POGLEDA I TAJNA SLIKE – FILOZOFIJA POGLEDA I TEOLOGIJA SLIKE 247

Sažetak 247
Uvod 248
1. 'Pogled dodira' u komunikaciji s gluhoslijepim osobama 250
2. 'Dodir pogleda' prisutnosti *iza* pojavnoga – pogled kao *opsis* (ὄψις) i slika kao *pupilla* 253
3. 'Dodir pogleda' u realitetu ikone – pogled kao psycho-podia (ψυχο-πόδια) i slika kao eikon (εἰκών) 255
4. 'Pogled bez dodira' – virtualna snaga slike 261
Zaključak 265

MORAL I RELIGIJA

Aleksandra GOLUBOVIĆ

MORALNOST I RELIGIJA 271

Sažetak 271
Uvod 271
1. Čovjek kao moralno biće 273
2. Počeci rasprava o odnosu morala i kršćanske religije 273
3. Pitanje moralnosti i cjelina ljudskog postojanja 276
4. Današnje prilike s obzirom na stanje moralnosti u svijetu 276
5. Manjkavosti morala utemeljenog na čovjeku 277
6. (Ne)mogućnost preispitivanja izvora moralnosti 279
7. Problematika vezana uz izvore moralnosti 280
8. Problematika vezana uz odnos između moralnosti i Boga 282
9. Moral podržava religiju 282
10. Moral podrazumijeva religiju 283
Umjesto zaključka 286

Ivan ŠESTAK – Tea KNEZIĆ

POGLAJNOV KRŠĆANSKI PERSONALIZAM 289

Sažetak 289
1. Tko je bio Stjepan Tomislav Poglajen? 290
2. Što je to personalizam? 292
3. Geneza Poglajnova kršćanskog personalizma 293
4. Gdje Poglajen pokazuje svoj personalizam? 295
5. Čovjek kao osoba u Poglajnovoj socijalnoj misli 298
Zaključak 299

Janez JUHANT

RAZISKOVANJE RELIGIJE V SODOBNEM SVETU: FILOZOFIJA, ZNANOST IN RELIGIJA 303

Povzetek 303
1. Simbolnost kot temelj 304
2. Problemi religije in znanosti 306
3. Religije in njihova vloga danes 308

4. Religije in kvazi-religije 310
'Religio' 312
5. Novoveški pojem religijo in spopad s 'posvetnim' 314
6. 'Boj med religijami' oziroma boj političnih ideologij 316
7. Filozofska antropologija ali fundamentalizem 320

Mile BABIĆ

RELIGIJA U FILOZOFIJI JÜRGENA HABERMASA 329

Sažetak 329
Uvod 330
1. Dijalektika prosvjetiteljstva 330
2. Habermasova kritika *Dijalektike prosvjetiteljstva* 332
3. Vjera i znanje 334
3.1. Sekularizacija u postsekularnom društvu 336
3.2. Znanstveno prosvjećivanje Commonsensea 337
3.3. Kooperativno prevođenje religioznih sadržaja 337
3.4. Spor oko nasljeđa između filozofije i religije 338
3.5. Primjer genske tehnike 340
4. Dijalektika sekularizacije 341
5. Javni prostor i politička javnost 344
6. Apsolutna razlika između Boga i čovjeka 345

ADRESE AUTORA 349

Predgovor

Neosporno je da svako filozofijsko i teološko propitkivanje sliči nekoj vrsti pustolovine jer nailazi na izazove i zapreke. Gotovo da nema područja istraživanja koje mislioci svih profila ne sile na brojna pitanja i naposljetku na stanovit odabir. Ne mora biti riječ o radikalnoj metodičkoj sumnji kao kod Descartesa, ali se iziskuje odmak i povlačenje u 'svijet ideja'. Prva zadaća koja se nalaže jest pronaći nešto što se traži. Treba otkriti i dijagnosticirati problem, potom ga elaborirati tako da on bude uočen kao takav i da se predlože neke moguće solucije. Civilizacije koje se izmjenjuju čine se istodobno nekako sličnima i različitima prema brojnim vrjednotama koje se promiču i po načinu na koji se konkretno usvajaju i žive. Neke središnje među njima izgledaju poput odjeće u modi. U prvi mah čini se da su najvažnije, a potom tonu u zaborav ili se iznova na čudnovat način pojavljuju kao ravnopravan natjecatelj u tom svojevrsnom sukobu vrjednota. Neke druge zbog svoje univerzalne i životne dimenzije predstavljaju polje istraživanja i zadržavaju pozornost tijekom čitave povijesti. No današnji čovjek nekako biva okužen i neodlučan pred različitim izborima. Stoga i nije čudno da se posvuda govori o krizi. Kriza humanističkih znanosti u zasebnom smislu riječi filozofije i teologije najbolje se očituje u stavu suvremenog čovjeka prema filozofiji i teologiji. U ovom zborniku se u četiri dijela istražuje široko i golemo područje humanističkih znanosti pred suvremenim izazovima. Potom se izlažu i problematiziraju neke epistemološke refleksije. U trećem dijelu se predstavljaju, komentiraju i analiziraju određena filozofsko-teološka sporenja, i, konačno, u četvrtom dijelu nailazimo na problematiku odnosa morala i religije. Naš cilj je bio istražiti i stav Crkve prema suvremenim tendencijama u filozofiji i teologiji. Taj stav se najbolje ogleda u prastaroj problematici odnosa između vjere i razuma, odnosno u pitanju je li teologiji uopće potrebna još neka filozofija, ali i obrnuto pitanje - što ostaje od filozofije ukoliko se odrekne možebitnog doprinosa teološke baštine. Izvanredno bogatstvo aktualne filozofske i teološke produkcije iziskuje stanovite refleksije. Čini se da, unatoč svemu, jedino rehabilitirana filozofija i teologija mogu biti u stanju upravljati neobično zamršenim znanjem koje se odnosi na čovjeka i svijet koji ga okružuje. Nijedan

budući filozof i teolog ne mogu mimoići zdravo promišljanje o bitku i biću. Nije li ipak prevladavajuća tendencija smrti spekulacije i onoga što se redovito kvalificira metafizičkim u odnosu na ono što je praktično, konkretno i 'znanstveno'.

U okviru ovoga zbornika polazimo od nekih uspješnih primjera suradnje filozofije i teologije, pa sve do nesporazuma i otvorenih sukoba u suvremenim filozofsko-teološkim raspravama. Zbornik naslovljen *Filozofija i teologija u kontekstu znanstveno-tehničke civilizacije* predstavlja početak dugoročnijih ciljeva istraživanja složenih odnosa između filozofije i teologije u suvremenom kontekstu kako bi se otkrile prevladavajuće tendencije i pitanja koja se postavljaju. Izazov predstavlja to što postupamo kao filozofi i teolozi koji su otvoreni za dijalog s onima koji ne dijele naš svjetonazor ili religijska uvjerenja. To je nužno upozorenje i ograničenje jer smo svjesni izvanrednog obilja suvremene znanosti koja čini iluzornom svaku biografiju o aktualnom trenutku. Novost aktualnog trenutka je u tome što se i sami znanstvenici danas upuštaju u izravno i kvalitetno filozofiranje koje se ponekad odvija izvan klasičnog modela mišljenja i filozofiranja. Postoji dakako i druga strana, a to je opasnost da se znanost idealizira i da se u njoj može nazrijeti tek jedna nova ideologija. Budući da je ljudi stvaraju, ona je obilježena nedostatkom svih ljudskih ostvarenja od preuzetnih teorija do ideja koje se s vremenom pokažu potpuno promašenima i izlišnima. Osim toga, predstavlja nam izazov uočiti i ona ograničenja koja se tiču izričaja. Filozofi i teolozi uvijek vode tešku bitku s jezikom, to jest kako izraziti i istražiti neizrecivo i neobuhvatljivo na svakoj razini govora. Ostaje nekako frustrirajuća svijest da smo uvijek ispod samoga kritičkoga pristupa stvarnosti. To ipak ne priječi da se slijedi stara podjela na 'zašto' i 'kako' u zajedničkoj potrazi za smislom bitka.

Imamo na umu da je zapadna civilizacija dubinski obilježena utjecajem kršćanstva, a u tome su važnu ulogu imali filozofija i teologija. Međutim, Crkva se danas više takvom ne poima i to pred nju postavlja nove izazove. Događaji se čine nepovratnima unatoč povremenim nategnutostima i stanovitim tendencijama isključivosti.

Kao i uvijek, u razdobljima rastvaranja velikih sigurnosti sumnja se širi. Vjerovanje ide ruku pod ruku s agnosticizmom. Skepticizam, čini se, pobjeđuje tradicionalne vrjednote. Velike ideologije su na izmaku snaga i pojavljuje se nešto posve drugo i drukčije. Nikada nije bilo toliko ljudi na zemlji, a da istodobno individualne vrjednote nisu bile toliko uzdrmane. Danas upravo na toj razini postavljamo pitanje odnosa između filozofije i teologije povrh svih prošlih i sadašnjih peripetija. U tom kontekstu istražujemo probleme vezane uz smisao univerzuma, humaniteta u cje-

lini kao i smislenosti osobne egzistencije. Držimo da je riječ o izvornom pothvatu unutar dosadašnjih istraživanja u Republici Hrvatskoj, jer su dosadašnja propitkivanja bila poglavito fragmentarne i parcijalne naravi. Originalnost ovoga pristupa polazi od uvjerenja da je u današnjem vremenu potrebno temeljito propitkivanje same biti i utjecaja humanističkih znanosti u potrazi za smislom bitka. U zborniku smo vodili računa da se govor o filozofiji i teologiji odvija unutar tehnički umjetnog svijeta. Pojam prirode je sve više tečan i apsorbiran tehnikom. Ekologija se zapravo pojavljuje kao vrlo sofisticirana borba protiv obamrlosti planete. Čovjek se ne da misliti izvan znanstveno-tehničke civilizacije. Ljudsko dostojanstvo zapravo počiva na dominaciji, kontroli i inteligentnoj manipulaciji prirodnim procesima. To su, naprosto, neke nove činjenice i okolnosti koje su unutar našega istraživanja ozbiljno i znanstveno problematizirane.

Svojim prilozima za ovaj zbornik sudjelovali su oni koji su već postigli zavidnu akademsku karijeru, ali i nezanemariv broj mladih znanstvenika, čime se otvara mogućnost za plodonosan i kreativan dijalog s drugim sastavnicama unutar našega Sveučilišta i akademske zajednice.

Na ovom mjestu srdačno zahvaljujemo Sveučilištu u Zagrebu koje je u okviru natječaja za financiranje znanstvenih istraživanja omogućilo financijsku potporu za tiskanje zbornika. Jednako tako zahvaljujemo Katoličkom bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, koji je svesrdno podupro spomenuti projekt.

Urednici

Humanističke znanosti pred suvremenim izazovima

Habermas navodi primjer iz Knjige postanka (1,27), u kojoj se kaže da je Bog stvorio čovjeka na svoju sliku. Bog, koji je ljubav, stvorio je slobodna bića sebi slična. Habermas ističe da se ne mora vjerovati da bi se razumjelo što znači ta bogosličnost. Čovjek mora biti slobodan da bi mogao uzvratiti Božju ljubav. Ta *stvorenost* čovjeka kao Božje slike izražava jednu intuiciju koja u našem kontekstu može nešto reći i onome koji je religiozno nemuzikalan (M. Weber). Hegel je imao osjećaj za razliku između božanskoga „stvaranja" i pukoga „proizlaženja" iz Boga. Bog ostaje Bog slobodnih ljudi ukoliko mi ne izravnavamo (poništavamo?) apsolutnu razliku između Stvoritelja i stvorenja. Ukoliko se poštuje ta razlika, Božje djelovanje ne determinira čovjeka, nego ga oslobađa, zapravo Božje slobodno djelovanje omogućuje čovjekovo slobodno djelovanje.[35]

Stvoritelj, koji je ujedno Bog Stvoritelj i Bog Otkupitelj, ne djeluje kao tehničar niti kao informatičar, jer On čovjeka istovremeno osposobljava za slobodu i obvezuje na slobodu. Ne mora se vjerovati u teološke premise da bi se vidjelo što iz toga slijedi. Ako bi nestala ta bitna (ontološka) razlika – koju Habermas naziva apsolutnom – između Stvoritelja i stvorenja, ako bi, dakle, čovjek stupio na Božje mjesto i po svojoj samovolji određivao drugoga čovjeka, to bi značilo razaranje slobode drugoga čovjeka.[36]

4. Dijalektika sekularizacije

U razgovoru s kardinalom Josephom Ratzingerom 2004., koji je objavljen u knjizi *Dijalektika sekularizacije* u članku pod naslovom „Predpolitički temelji demokratske pravne države?,"[37] Habermas odgovara na tvrdnju koju je izrekao Ernst-Wolfgang Böckenförde, da slobodarska, sekularizirana država živi od normativnih pretpostavki koje sama ne može garantirati. Odgovarajući na tu tvrdnju Habermas na nov način aktualizira misli sadržane u svojoj knjizi *Vjera i znanje*. On najprije dokazuje da demokratska ustavna država može iz svojih vlastitih izvora opravdati svoje normativne temelje u demokratskom procesu koji se odvija u inkluzivnoj i diskurzivnoj tvorbi mišljenja i htijenja (volje). Ne postoji nikakav predpolitički i predpravni subjekt, jer je politička vlast prožeta pravom sve do svoje najunutarnjije srži. On time odbacuje politički pozitivizam i ponovno vraćanje religijskom utemeljenju države. Kad kaže da se dr-

[35] Usp. *Isto*, 30-31.

[36] Usp. *Isto*.

[37] Jürgen HABERMAS – Joseph RATZINGER, *Dialektik der Säkularisierung*, Freiburg-Basel-Wien, 2011., 15-37.

žava utemeljuje iz izvora praktičnoga uma (Kant), onda pod time misli da je država religijski i svjetonazorski neutralna (ili sekularna) i zato ona svoje normativne temelje opravdava na nereligiozni i postmetafizički način. Svjetonazorski neutralna država legitimira se iz profanih izvora filozofije 17. i 18. stoljeća. Habermas sam priznaje da se on u svom proceduralističkom shvaćanju utemeljenja države oslanja na Kanta, a time želi reći da zastupa autonomno i za sve građane racionalno prihvatljivo utemeljenje ustavnih principa.[38]

On se zatim pita kako se reproducira državno-građanska solidarnost, taj treći princip demokracije, koji je danas najviše ugrožen *modernizacijom „koja skreće s kolosijeka"*. Zbog toga skretanja presušuju izvori solidarnosti. Pritom on razlikuje građane kao članove države (državljane), koji svoja komunikacijska i participacijska prava percipiraju ne samo u interesu svoga vlastitoga dobra nego i u interesu općega dobra, i građane kao članove građanskoga društva, koji se brinu za svoje subjektivne slobode. Habermas ističe da se potrebne političke kreposti ne mogu narediti, jer su one stvar socijalizacije i navikavanja u praksama i načinima mišljenja slobodarske političke kulture. Motivi za sudjelovanje građana u tvorbi političkoga mišljenja i političke volje dolaze iz etičke prakse i kulturnih oblika života. Ono što građane jedne zajednice povezuje jest zajednički izvođena komunikativna praksa u kojoj se diskutira o razumijevanju ustava. Među građanima kao državljanima nastaje apstraktna i istodobno pravno posredovana solidarnost tek kada principi pravde uđu u gusti splet kulturnih vrijednosnih orijentacija.[39]

Habermas je svjestan da je solidarnost građana ugrožena tržištem i državnom upravom, jasnije rečeno, ekonomskom i političkom moći, koje određuju ne samo privatnu sferu nego i sva područja života, osobito međunarodne odnose. On uviđa potrebu za konstitucionaliziranjem međunarodnoga prava. Misli da se ambivalentna moderna može stabilizirati iz sekularnih snaga komunikativnoga uma. Jer izlaz nije u radikalnoj skepsi prema umu, niti u povratku predmodernoj religiji koja je bila u sukobu sa sekularnim humanističkim mišljenjem, prosvjetiteljstvom i političkim liberalizmom. Umu je potrebna kritička refleksija o samome sebi, o svojim granicama, da bi tako spoznao svoju razliku od Objave (vjere) i tako postao poučljiv.[40]

Stoga Habermas predlaže da kulturnu i društvenu sekularizaciju treba shvatiti kao dvostruki proces učenja za pripadnike i religije i prosvje-

[38] Usp. *Isto*, 16-21.
[39] Usp. *Isto*,16-17, 22-25.
[40] Usp. *Isto*, 26-27.

titeljstva. U svetim spisima i religioznim tradicijama prisutne su, naime, intuicije o promašaju (*Verfehlung*) i otkupljenju, o spasonosnom izlasku iz nespašenoga života. Dostatno je da se religiozne zajednice odreknu dogmatizma i prisile savjesti, jer to dvoje onemogućuje dijalog.[41]

Prožimanje kršćanstva i grčke metafizike pospješilo je prisvajanje genuino-kršćanskih sadržaja u filozofiji. Taj se rad usvajanja očituje u normativnim filozofskim pojmovima, počevši od autonomije i opravdanja, pa do individualnosti i zajednice. Prevođenje izraza *čovjekove bogosličnosti* u jednako i bezuvjetno dostojanstvo svakoga čovjeka jest jedno takvo spašavajuće prevođenje. U takvoj je vrsti prevođenja uspio Walter Benjamin.[42]

Habermas ponovno ističe da tržišta i administrativna moć potiskuju društvenu solidarnost, vrijednosti i norme iz svih područja života. Zbog toga ustavna država želi sačuvati sve kulturne izvore „*iz kojih se hrani svijest norme i solidarnost građana*". To se očituje u njegovu shvaćanju postsekularnog društva, čime dolazi do izražaja njegov uvid da modernizacija javne svijesti obuhvaća i refleksivno mijenja religiozne i svjetovne mentalitete. Obje strane shvaćaju sekularizaciju kao komplementaran proces učenja tako da jedni druge uzimaju ozbiljno iz kognitivnih razloga.[43]

U završnom poglavlju svoga priloga o razgovoru s Ratzingerom, Habermas govori kako se trebaju vjerski i sekularni građani ophoditi jedni s drugima. Tvrdi da je svaka religija izvorno „*slika svijeta*" (*Weltbild*) ili „*komprehenzivna doktrina*" (J. Rawls) u smislu što ona zahtijeva da u cjelini strukturira oblik čovjekova života. Današnje je društvo funkcionalno diferencirano, pa je i religija postala jedan djelomični društveni sustav. Vjernici su članovi vjerske zajednice i istodobno članovi društva. To od njih zahtijeva kritičku refleksiju. Oni moraju, naime, univerzalistički pravni poredak i egalitarni društveni moral iznutra priključiti na ethos vjerske zajednice, tako da jedno iz drugoga proizlazi konzistentno. Liberalna država očekuje kritičku refleksiju i od vjerskih i od sekularnih građana. Razlika između vjere i znanja zaslužuje atribut *uman* ako sekularno znanje priznaje vjerskim uvjerenjima epistemološki status. Naturalističke slike svijeta nemaju prednost pred svjetonazorskim ili religioznim shvaćanjima. Sekularni građani, ukoliko nastupaju kao državni građani, načelno ne smiju religioznim slikama odricati potencijal istine, niti religioznim građanima poricati pravo da svoje priloge javnoj diskusiji iznose u religioznom jeziku. Jedni i drugi građani trebaju surađivati u prevođenju iz religioznoga u javno pristupačni jezik.[44]

[41] Usp. *Isto*, 26-30.
[42] Usp. *Isto*, 31-33.
[43] Usp. *Isto*, 33.
[44] Usp. *Isto*, 34-36.

Iz izloženoga mogu zaključiti da Habermas jasno uviđa da se danas ljudi ponašaju kao monade koje su zainteresirane samo za sebe, kako je razbijena državno-građanska solidarnost, osobito u svjetskoj privredi i u svjetskom društvu, kako ljudi gube svijest norme (nestanak morala). Jednostavno su presušili izvori „*iz kojih se hrani svijest norme i solidarnost građana*", i to sve zbog modernizacije koja skreće sa svoga kolosijeka. Upravo svojim pojmom intersubjektivnoga uma Habermas želi reći da subjektivnu svijest omogućuje intersubjektivna povezanost.

5. Javni prostor i politička javnost

Prilikom primanja nagrade u Kyotu 11. 11. 2004. Habermas je održao govor naslovljen „Javni prostor i politička javnost", u kojem je povezao svoje filozofsko mišljenje sa svojim životom. Istaknuo je tri teme koje dominiraju u njegovu životu i mišljenju: *javnost*, *diskurs* i *um*. Čovjek je po Aristotelu političko biće, a to za Habermasa znači biće koje egzistira u javnom prostoru. Nijedno, naime, živo biće ne dolazi u biološkom smislu tako nedovršeno i bespomoćno na svijet kao čovjek koji je upućen na odgoj i na zaštitu svoje obitelji, te na javnu, intersubjektivnu kulturu. Habermas naglašava intersubjektivno ustrojstvo ljudskoga duha i u tom je smislu proučavao filozofiju Wilhelma von Humboldta, Charlesa S. Peircea, Georgea H. Meada, Ernsta Cassirera i Ludwiga Wittgensteina. Subjektivni duh prima svoju strukturu i sadržaj iz priključivanja na objektivni duh intersubjektivne komunikacije između *prvotno* podruštvovljenih subjekata: „Osobom postaje ulaskom u javni prostor socijalnoga svijeta, koji ga očekuje raširenih ruku".[45]

Što se osoba više eksteriorizira u interpersonalnim odnosima, to više njezino unutarnje središte postaje stabilnije. Fenomen samosvijesti nije nešto izvorno, jer tek zahvaljujući pogledima drugih postajemo svjesni sebe kao subjekta i svoga individualnoga Ja: „Subjektivirajući pogledi drugoga imaju individuirajuću snagu." Pojam intersubjektivnoga uma Habermas obrazlaže usvajanjem jezičnofilozofskoga polazišta i moralne teorije. On je svjestan da je jezik zajedničko dobro, koje se razvija iskrenom komunikacijom s drugima: „Samo jer smo s drugima povezani prvotno, možemo postati pojedinačni." Jezik otvara naš pristup svijetu, jer je u jezik upisano nešto kao slika svijeta. U diskursu razmjenjujemo argumente, što dovodi do izražaja *neprisilnu prisilu* boljega argumenta. Moral zahtijeva jednako poštovanje za svakoga čovjeka, uklanja diskriminaciju i uključuje marginalizirane. Samo u moralnom diskursu može-

[45] Jürgen HABERMAS, *Zwischen Naturalismus und Religion*, Frankfurt/M, 2005., 15-18.

mo razviti takve norme i zauzeti perspektivu drugih, tj. pogledati sebe i svijet iz perspektive drugoga.[46]

Na Habermasov životni put i na njegovo mišljenje najviše je utjecala spoznaja da su društvo i Hitlerov režim bili raskrinkani kao *patološki* i *zločinački*. Valjalo je živjeti u sjeni civilizacijskoga sloma. Upravo ta konfrontacija s nasljeđem nacionalsocijalističke prošlosti postala je osnovnom temom njegova političkoga života. Skandalizirala ga je činjenica da su neki filozofi posve zanijekali svoju odgovornost za masovni kriminal te odvojenost njemačke filozofije od politike. Zbog toga je za njega *demokracija* postala čarobna riječ, jer ona omogućuje novi početak. Habermas pokazuje kako su njemački filozofi pridonosili razvoju nacionalsocijalizma i urušavanju demokracije, tom civilizacijskom slomu. Između građana koji se osobno ne poznaju moguće je uspostaviti i reproducirati zajedništvo preko procesa javne tvorbe mišljenja i htijenja (volje).[47]

6. Apsolutna razlika između Boga i čovjeka

Kad piše o aktualnom značenju Kantove filozofije religije i njezinu utjecaju u svojoj knjizi *Između naturalizma i religije*, Habermas neprestano ističe važnost razlike između znanja i vjere, između filozofije i religije (teologije). Za njega je S. Kierkegaard postmetafizički, ali ne i postkršćanski mislilac. Habermas pokazuje kako Hegel genealoški „otključava" (*entschlüsselt*) sugestivne slike i guste narative velikih svjetskih religija kao povijest duha koji čeka na refleksivno prisvajanje preko rada pojma. Iz toga rada pojma nastali su temeljni pojmovi filozofije. Walter Benjamin je „anamnetičkom solidarnošću" dao pojam koji uskače u prazninu kolektivne nade u Posljednji sud. Kant, Hegel i Marx dopustili su sekularnoj svijesti da osjeti žalac religioznoga nasljeđa. Tek su Schleiermacher i Kierkegaard zahtijevali od filozofije da prihvati religiju kao ravnopravnog sugovornika. Kierkegaard konfrontira postmetafizičko mišljenje s nepremostivom heterogenošću vjere, koja beskompromisno poriče antropocentrički pogled filozofskoga mišljenja. Religiozno iskustvo izmiče sekularizirajućem zahvatu filozofske analize, slično kao i estetsko: „Perspektive koje su centrirane *ili* u Bogu *ili* u čovjeku ne mogu se prevesti *jedna u drugu*."[48] Time je rečeno da samo različiti imaju što jedni od drugih učiti jer se teološka i filozofska perspektiva, tj. vjera i znanje ne mogu svesti jedno na drugo. To bi bilo nasilje.

[46] Usp. *Isto*, 18-21.
[47] Usp. *Isto*, 21-26.
[48] Usp. *Isto*, 149-252.

Abstract

RELIGION IN THE PHILOSOPHY OF JÜRGEN HABERMAS

It is general knowledge that the modern period brought about the mutual exclusion between religion and Enlightenment, between Christian faith and the enlightened reason, between religion and science. For the enlightened reason religion should be overcome, i.e. abolished. M. Horkheimer and T. W. Adorno made a move in the direction of the overcoming of this exclusion in their book The Dialectic of Enlightenment, in which they have shown that the enlightened reason, being critical of everything except itself, has turned itself into its own opposite: into mythology which it tried completely to negate. Contemporary, world-known philosopher and sociologist J. Habermas attempts to overcome this exclusion by demanding that both religion and Enlightenment become critical of themselves and submit themselves to the judgment of critical reflection, i.e. to reflect upon their own limits. Pluralism and critical reflection lead to the acknowledgement of the three principles of democracy: freedom, equality and solidarity. Instead of the philosophy of subjective reason Habermas proposes the philosophy of intersubjective reason. The phenomenon of self-awareness is not a primary fact since we are made subject and individual by others who look at us: "Only because we are primarily connected with others, we can become individual." Nobody is excluded from discourse; we owe the same respect to everybody, trusting in nonviolent power of better argument. Instead of mutual exclusion he proposes secularization that does not cancel the otherness of the other but remains in communication with the other, in the mode of translation.

Habermas continually emphasizes the importance of difference between faith and reason, religion (theology) and philosophy. He points out Kierkegaard as a post-metaphysical, but not a post-Christian, thinker who has shown inexhaustible heterogeneity of faith and pointed out that religious experience evades the secularized grasp of philosophical analysis: "Perspectives which are concentrated either in God or in man cannot be translated into each other." The cooperative translation of religious contents into philosophical terms has been shown as productive and influenced the development of the philosophical thought in the course of European history. The communicative reason is capable of affirming freedom and meaning in history and

of rejecting „the colonisation of the life-world", i.e. of rejecting the violation of the life-world by system.

Key words: faith, knowledge, intersubjective reason, secularization, religion, Enlightenment, naturalism, fundamentalism, solidarity, critical reflection, post-secular society, cooperative translation, absolute difference, system and life-world.

ADRESE AUTORA

Mile Babić
Franjevačka teologija – visokoškolska ustanova Franjevačke provincije Bosne Srebrene
Aleja Bosne Srebrene 111, BIH 71 000 Sarajevo
dekan.babic@gmail.com

Ivana Bošnjak
Stubalj 68, HR 44430 Hrvatska Kostajnica
bosnjaki3003@gmail.com

Alojz Ćubelić
Sveučilište u Zagrebu, Katolički bogoslovni fakultet
Vlaška 38, p.p. 432, HR 10000 Zagreb
alojz@dominikanci.hr

Ivan Dodlek
Sveučilište u Zagrebu, Katolički bogoslovni fakultet
Vlaška 38, p.p. 432, HR 10000 Zagreb
ivan.dodlek@zg.t-com.hr

Aleksandra Golubović
Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet
Sveučilišna avenija 4, HR 51000 Rijeka
agolub@ffri.hr

Saša Horvat
Sveučilište u Zagrebu, Katolički bogoslovni fakultet
Teologija u Rijeci – Područni studij
Omladinska 1, HR 51000 Rijeka
horvat.sasa@gmail.com

Janez Juhant
Univerza v Ljubljani, Teološka fakulteta
Poljanska cesta 4, SI 1000 Ljubljana
janez.juhant@guest.arnes.si

Ivan Karlić
Sveučilište u Zagrebu, Katolički bogoslovni fakultet
Vlaška 38, p.p. 432, HR 10000 Zagreb
vanikar010@gmail.com

Tea Knezić
Krušljevo Selo 189, HR 49243 Oroslavje
teaknezic91@gmail.com

Srećko Koralija
Institut sv. Tome Akvinskoga
Kontakova 1, HR 10000 Zagreb
sreckokoralija@gmail.com

Nenad Malović
Sveučilište u Zagrebu, Katolički bogoslovni fakultet
Vlaška 38, p.p. 432, HR 10000 Zagreb
nenad.malovic@vz.t-com.hr

Franjo Mijatović
Sveučilište u Zagrebu, Katolički bogoslovni fakultet
Teologija u Rijeci – Područni studij
Omladinska 1, HR 51000 Rijeka
fran_mij@yahoo.com

Marco Moschini
Università degli Studi di Perugia
Dipartimento di Filosofia, Scienze Sociali, Umane e della Formazione
Piazza G. Ermini, I 06123 Perugia
marco.moschini@unipg.it

Iva Mršić Felbar
Sveučilište u Zagrebu, Katolički bogoslovni fakultet
Vlaška 38, p.p. 432, HR 10000 Zagreb
iva.mrsicfelbar@gmail.com

Josip Oslić
Sveučilište u Zagrebu, Katolički bogoslovni fakultet
Vlaška 38, p.p. 432, HR 10000 Zagreb
oslicjos@theo.kbf.hr

Ivan Šestak
Sveučilište u Zagrebu
Hrvatski studiji, Filozofski fakultet Družbe Isusove
Jordanovac 110, p.p. 169, HR 10000 Zagreb
isestaksj@gmail.com

Hrvoje Šijak
Osnovna škola "Fran Koncelak" Drnje
Pemija 72, HR 48322 Drnje
hrvoje.sijak@gmail.com

Danijel Tolvajčić
Sveučilište u Zagrebu, Katolički bogoslovni fakultet
Vlaška 38, p.p. 432, HR 10000 Zagreb
dtolvajcic@gmail.com

Bojan Žalec
Univerza v Ljubljani, Teološka fakulteta
Poljanska cesta 4, SI 1000 Ljubljana
bojan.zalec@teof.uni-lj.si

ZBORNICI RADOVA
KATOLIČKOGA BOGOSLOVNOG FAKULTETA
SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

I.
50. obljetnica svečanog otvaranja
i početka Drugoga vatikanskog koncila

II.
Filozofija i teologija u kontekstu
znanstveno-tehničke civilizacije

❑ Karl Rahner i Joseph Ratzinger

Dobar je i hvalevrijedan trud da na jednom mjestu vidimo kako se zapravo mislioci snalaze u modernom odnosno postmodernom kontekstu. Čini se da ta gibanja idu posvema u suprotnom smislu od drevnog poimanja svijeta. Često se govori da su filozofija odnosno teologija previše tehnički obojene, da su svjesno specijalizirane u zasebna polja znanja (epistemologija, filozofija prava, etika, politika, jezik, povijest ideja itd.). One kao da su u biti postale školskim ili sveučilišnim disciplinama među brojnim drugim znanostima. Odatle se danas nužno postavlja pitanje čemu bi mogle služiti. Mogu li oblikovati duh mladih ljudi? Tu je nedvojbeno riječ o gotovo pretjeranim „pedagoškim iziskivanjima" u našem prolaznom i privremenom životu, međutim, jedva da što drugo možemo prepoznati kao ideal koji bi potaknuo takvo promišljanje. Treba li napustiti taj ideal? Treba li mu dati neki drugi sadržaj? To su pitanja s kojima se autori ovoga zbornika u svojim člancima bave.

Prof. emer. Marijan Biškup
Katolički bogoslovni fakultet, Sveučilište u Zagrebu

Zbornik, kako izborom relevantne tematike tako i svojom završnom izradom zadovoljava sve znanstvene kriterije, a u isto vrijeme koncipiran je i realiziran na takav način da ima značajno mjesto i u široj društvenoj diskusiji o raspravljenim pitanjima jer se ne radi samo o akademskim pitanjima nego i o problemima koji se tiču svih nas, kako pod vidom pojedinačne osobe, tako i pod vidom društva u kojem živimo, pri čemu ne mislim samo na pojedinačne države nego na cijelu suvremenu društvenu okolinu koja doživljava krizu na različitim razinama djelovanja.

Prof. dr. sc. Franci Zore
Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani

Važno je istaknuti da ovaj zbornik nije stručan samo po odabiru međunarodnih suradnika koji su zastupljeni svojim izvornim tekstovima, nego prije svega po kvaliteti prezentiranog znanstvenog materijala koji bi, da je preveden na neki veliki europski jezik, mogao konkurirati sličnim knjigama u Europi.
Na žalost ovakvih tekstova u hrvatskom akademskom kontekstu gotovo da i nema, a potreba za njima je golema. Susreti autora koji surađuju u međunarodnom i prijateljskom okružju više su nego nužna platforma ukoliko želimo odrediti naše vlastite misaone i diskurzivne pozicije. Zato je ova knjiga ne samo metodološki dobro uređena nego i ukazuje na potrebu njenog nastavka, to jest drugog pa i trećeg djela.

Dr. sc. Boris Gunjević
Westfield House for Theological Studies, Cambridge

ISBN: 978-953-11-0979-6
9 789531 109796
250 kn